

COVID-19 Sonrası Teknoloji ve İnsanın Durumu

Doç. Dr. Mehmet Emin Babacan

Doç. Dr. Mehmet Emin Babacan

Doç. Dr. Mehmet Emin Babacan 2005 yılında Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi'nden mezun oldu. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde 2009 yılında yüksek lisans derecesi aldı. Doktorasını ise, Sakarya Üniversitesi'nde "Toplumsal Paylaşım Ağlarında Sosyal Sermaye Pratikleri" ismiyle 2012 yılında tamamladı. Yazarın ilgi alanlarını iletişim sosyolojisi, yeni medya, sosyal medya, sosyal sermaye, toplumsal hareketler oluşturmaktadır. 2014-2015'te 1 yıl süreyle Amerika'da University of Wisconsin-Madison'da misafir araştırmacı olarak bulunan Dr. Babacan, halen İbn Haldun Üniversitesi, İletişim Fakültesi'nde öğretim üyeliğine devam etmektedir. Babacan'ın farklı hakemli dergiler ve derleme kitaplardaki makaleleri ve sunduğu ulusal/uluslararası bildirilerinin yanı sıra; yayımlanan kitabı (Sosyal Medya ve Gençlik) bulunmaktadır.

Assoc. Prof. Mehmet Emin Babacan

Assoc. Prof. Mehmet Emin Babacan received his master degree at Çanakkale Onsekiz Mart University in 2009. He completed his doctorate in 2012 at the Sakarya University with his thesis titled "Social Capital Practices in Social Sharing Networks". The interests of the author are communication sociology, new media, social media, social capital, social movements. He was a visiting scholar at the University of Wisconsin-Madison in the USA for one year in 2014-2015. He is still teaching at Ibn Haldun University, Faculty of Communication as faculty member. As well as Dr. Babacan has articles in different refereed journals and compilation books and national/international papers presented. He has also an authored book (Social Media and Youth).

COVID-19 Sonrası Teknoloji ve İnsanın Durumu

Doç. Dr. Mehmet Emin Babacan

İbn Haldun Üniversitesi

emin.babacan[at]jihu.edu.tr

*“İnsanoğlunun, uygarlığın gereklerini yerine getirmeyi başaramadığı yerlerde makinenin insanın yerini alması kaçınılmazmış gibi algılanmaktadır.”
(George Frankl, Batı Uygarlığı)*

Özet

Modern dönemde makine-insan serüveni kabaca üç döneme ayrılarak anlaşılabilir. Söz konusu bu üç dönemin ilk aşaması olarak Aydınlanma sonrası başlayan sürecin Endüstri Devrimi ile zirveye çıkan dönemi olduğu belirtilebilir. Sürecin ikinci aşaması artık modern kent hayatının şekillendiği, ulus devletlerin ortaya çıkarak siyasal sistemleri belirlediği ve kapitalizmin somut biçimde karakterize olduğu 20. yüzyıl olarak somutlanabilir. Sürecin son aşaması olarak ise özellikle internet teknolojisi ve sonrası dönemde her şeyin karakterini yeniden bir kez daha değiştiren ve değiştirmeye devam edecek olan içerisinde yapay zekâ, genetik, robotik, biyo mühendislik gibi teknolojilerin olduğu ve daha çok insanın varoluşsal durumu ile de alakalı olan bir evre olduğu belirtilebilir.

Son dönemde küresel ölçekte sosyal hayatı bitiren, bütün insanlığı eve kapatarak, hayatın merkezinde bulunan insanı her şeyden izole eden, bütün boyutlarıyla adeta bir distopyayı yaşatan yeni Koronavirüs (COVID-19) tehdidinin makine-insan ilişkilerinde önemli bir yol ayrımı olduğu ifade edilmelidir. Zira makine-insan ilişkisi bağlamında üçüncü aşama olarak belirtilen son dönemde geliştirilen teknolojiler ile insanın evren içerisindeki varoluşsal durumu tartışılmaya başlanmış, insandan ziyade daha çok teknolojinin merkezde olduğu hibrit bir evren tasarımı ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan COVID-19, mevcut insan ilişkilerini asgari düzeye indiren, insan ve toplum hayatının her alanını teknolojiye transfer eden boyutlarıyla, adeta bildiğimiz dünyanın sonu denilebilecek bir süreci tetikleme ile, makine-insan ilişkilerinde önemli bir durak olarak okunmalıdır.

Anahtar Kelimeler

COVID-19, teknoloji, insan, yeni normal dönem

Technology and Human Condition after COVID-19

Abstract

In the modern period, the bidirectional relationship between machine and human self can roughly be understood by dividing it into three periods. The first phase of these three periods corresponds to the process that started after the Enlightenment and came to a head as the Industrial Revolution. The second stage of the process was experienced at the 20th century, when modern urban life has been established, nation states emerged and determined political systems, and capitalism was cherished as the end of history. The last stage of this period includes technology such as artificial intelligence, genetics, robotics, bioengineering, and that is related to the existential situation of people, which has changed and will continue to change the character of everything once again through internet technology, in particular.

It should be stated that the threat of new Coronavirus (COVID-19), which has recently locked social life on a global scale, secluded all humanity into their homes, and isolated the human self, from everything, and evoked a dystopia in all its dimensions, constitutes an important divergence between machine-human nexus. Since with the technologies developed recently in the context of machine-human relationship, the existing state of the human in the universe has begun to be discussed intensely, and a hybrid universe design with heavily compacted technology in the center has emerged. In this regard, COVID-19 should be recognized as an important sign in machine-human relations, with its dimensions that minimize existing human relations and transfer all areas of individual and social life to technological sphere, which, in return, trigger a process that can be called the end of the world as we know it.

Keywords

COVID-19, technology, human, new normal period

Giriş

Modern dönemde makine-insan serüveni kabaca üç döneme ayrılarak anlaşılabilir. Söz konusu bu üç dönemin ilk aşaması olarak Aydınlanma sonrası başlayan sürecin Endüstri Devrimi ile zirveye çıkan dönemi olduğu belirtilebilir. Sürecin ikinci aşaması artık modern kent hayatının şekillendiği, ulus devletlerin ortaya çıkarak siyasal sistemleri belirlediği ve kapitalizmin somut biçimde karakterize olduğu 20. yüzyıl olarak somutlanabilir. Sürecin son aşaması olarak ise özellikle internet teknolojisi ve sonrası dönemde her şeyin karakterini yeniden bir kez daha değiştiren ve değiştirmeye devam edecek olan içerisinde yapay zekâ, genetik, robotik, biyomühendislik gibi teknolojilerin olduğu ve daha çok insanın varoluşsal durumu ile de alakalı olan bir evre olduğu belirtilebilir. Bu anlamda üç döneme ayrılarak anlaşılma çabası, söz konusu teknolojik gelişmelerin mahiyet farkına ve söz konusu bu teknolojilere atfedilen anlama gönderme yapmaktadır.

Aydınlanma sonrası dönemde gelişen teknik ile, 20. yüzyılda gelişen teknoloji arasında (özellikle iletişim teknolojileri) önemli ölçüde mahiyet farkı bulunmaktadır. Aynı şekilde geçen yüzyılda gelişen ve hala büyük ölçüde mevcut teknoloji ile son dönem de gelişmekte olan içerisinde yapay zekâ, genetik, robotik, biyomühendislik gibi teknolojilerin de arasında bir mahiyet farkı bulunmaktadır. İlk dönem makine veya teknik evren içerisinde otorite kurmak isteyen insan için bir meşruiyet aracı olarak görüldü ve daha çok o dönemde insan hayatını kolaylaştırmak için işlev gördü. 20. yüzyıla gelindiğinde teknolojinin mahiyet değiştirerek insanın kendisine dönen ve insanı manipüle etme aracı olarak kullanılabilme imkânı tanıyan bir araç olduğu fark edildi. Özellikle kitle iletişim araçlarının gelişmesi ile gerek bireysel gerekse kitlesel etkinin imkanları ortaya çıktı. Bu anlamda kitle iletişim araçları kimi zaman siyasal sistemlerin meşruiyet aracı, kimi zaman kapitalizmin rıza aracı, kimi zaman da insanların enformasyon aracı olarak işlev gördü. Fakat 20. yüzyıl sonu ile 21. yüzyılın bu ilk çeyreğinde gelişen teknolojiler ile, makine-insan

ilişkisinin bir kez daha mahiyet değiştirdiği görülmektedir. Bu anlamda son dönemde gelişen teknolojinin, insanın evren içerisindeki varoluşsal durumunu krize uğratan, insanı mevcut konumundan çıkararak evrendeki herhangi bir *şeye* dönüştüren bir karaktere sahip olduğu tespit edilmelidir.

Teknolojinin gelişimi ile doğru orantılı her dönem değişen mahiyet, bütün insan ve toplum ilişkilerini tekrar tekrar değişime uğratmaktadır. Fakat yukarıda üçüncü dönem olarak belirtilen ve günümüzde teknolojiye gelişmeleri içine alan dönemdeki en önemli mahiyet farkı hiç kuşkusuz insanın varoluşsal durumudur. Başka bir ifadeyle Aydınlanma sonrası dönemde evrenin merkezinden kovulan Tanrının ve onun tasarımı olan mahiyetin yerine ikame edilen ve sonra tekrar tekrar ters yüz edilerek, evrende basit bir *şeye* dönüştürülen insanın acınası durumudur. İlk dönem adeta bir Tanrılığın atfedildiği insandan; manipüle edilebilir, yönlendirilebilir bir insana; oradan da acizliği, basitliği ve sıradanlığının gittikçe artan bir sorun olarak görüldüğü ve ölüm fermanının imzalandığı bir insana...

Son dönemde küresel ölçekte sosyal hayatı bitiren, bütün insanlığı eve kapatarak, hayatın merkezinde bulunan insanı her şeyden izole eden, bütün boyutlarıyla adeta bir distopyayı yaşatan Koronavirüs (COVID-19) tehdidinin makine-insan ilişkilerinde önemli bir yol ayrımı olduğu ifade edilmelidir. Zira makine-insan ilişkisi bağlamında üçüncü aşama olarak belirtilen son dönemde geliştirilen teknolojiler ile insanın evren içerisindeki varoluşsal durumu tartışılmaya başlanmış, insandan ziyade daha çok teknolojinin merkezde olduğu hibrit bir evren tasarımı ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan COVID-19, mevcut insan ilişkilerini asgari düzeye indiren, insan ve toplum hayatının her alanını teknolojiye transfer eden boyutlarıyla, adeta bildiğimiz dünyanın sonu denilebilecek bir süreci tetiklemesi ile, makine-insan ilişkilerinde önemli bir durak olarak okunmalıdır. Bu anlamda COVID-19 sonrası dönemde makine-insan ilişkisinde insanın varoluşsal krizi ve geri çekilişine mi, aksine insanın evrendeki varoluşsal pozisyonunu hatırlamasına mı şahitlik edileceği tartışılmalıdır.

Aydınlanma Sonrası Dönemde Tekniğin Gelişimi ve İnsanın Durumu

Aydınlanma düşüncesi sonrasında teşekkül eden modern dünyanın kavram ve kurumlarının tamamının serüveni aletin, tekniğin, makinenin ve en son teknolojinin gelişim seyri ile paralel okunmalıdır. Zira aydınlanma düşüncesinin merkezinde yer alan insan rasyonalitesinin başarılı olması, Tanrının tasarımı olan bu evren ve içindeki her şeyi meşruiyet krizine uğratarak, her şeyi metafizik boyuttan soyutlayarak mekanikleştirmesini gerektirmekteydi. Bunun da yolu her şeyin olabildiğince somutlanması ve gözle görünür biçimde sunulmasını gerekli kılmaktaydı. Bu anlamda bir yandan doğa ve fen bilimlerindeki somut deneysel gelişmeler insan ve toplum için de uygulanmakta bir yandan da yaşanan değişimin rasyonel zeminde somutlanması anlamında tekniğin-mekaniğin gelişmesine önem verilmekteydi.

Modern dönemin tasvir edilmesi, insan ve toplum biçiminin yeni durumunun okunması farklı birçok disiplinin epistemolojik sınırları içerisinde mümkün

görülmektedir. Fakat modern dönemin temel ruhu ve karakterini teknik- mekanik zeminde okuma perspektifi, günümüzü anlamak açısından da son derece önem arz etmektedir. Bu anlamda George Frankl (2003, s. 198) modern dönemde teknik-mekanik karşısında insanın durumunu şu ifadelerle özetlemektedir:

“Binlerce yıldır, önce ailesinden, bu dünyadaki ‘baba’sının (Tanrı’nın) rolünden, amaçlarından, eylemlerinden ve kendi idealleştirilmiş narsistik güç ve büyüklük fantezilerinden tevarüs ederek oluşturduğu kendi ben’ini, her şeye kadir bir Tanrı olarak göklere yansıtan, sonra da kendi kimlik duygusunu Tanrı’dan alan insanoğlu şu an göklerde kaybolup giden tanrıyı yok etti; ve makineyi andıran bir apparatus (aygıt) olan yeni mekanik sistemin dünyaya ve insan oğlunun kaderine hükmettiği gözleniyor.”

Aydınlanma düşüncesi ve sonrasında oluşan ekosistem; Tanrının tasarımı olan evren ve içindekilerin egemenliğini Tanrıdan alıp insana vermek şeklinde özetlenebilir. Başka bir ifade ile Tanrının öldürülmesi ile onun yeryüzündeki belirleyiciliği ve hakimiyetini bitirerek, bu gücü insana vermek biçiminde anlaşılabilir. Bu bakımdan artık insanın merkezinde olduğu bu evrenin Tanrısal düzenden farklı işlemesi gerekmekteydi. İnsanın merkezinde olduğu bu yeni evrenin ve bu evrende oluşan uygarlığın teknik-mekanik bir çerçevede somutlanması gerekmekteydi. Zira teknik-mekanik gücün gelişmesi ile insanlık somut başarılar elde etmekteydi ve bu başarılar yine tekniğin-mekaniğin nasıl daha çok geliştirileceğini gerektirmekteydi. Çünkü “bir makine ile bir araç arasındaki en temel fark, çalışma sürecinde çalıştırmanın becerisi ve harekete geçirici kuvvetinden bağımsızlık derecesinde yatmaktadır; araç kendisinin kontrol edilmesine, makine ise otomatik eyleme olanak tanımaktadır” (Mumford, 2017, s. 22). Bu bakımdan geleneksel dönemde insan emeği ile kullanılan araçlardan; insan emeğinin çok ötesinde, hatta binlerce katı gücünde otomatik bir eylem biçimi alan makinenin ortaya çıkışına şahitlik edilmiştir. Böylece teknik- mekanik uygarlığın varlık zemini; araçtan makineye, makineden teknolojiye, teknolojiye de yapay zekâ teknolojisine biçiminde devam edegelmiştir. Esasen bütün bu teknik- mekanik gelişmelerin nedeni insan hayatını kolaylaştırmanın yanı sıra, insana bu evrende daha önce tecrübe etmediği Tanrısal bir güç yaşatmasıydı. Fakat bütün aşamalarda ve geçişlerde “insanın durumu” nun ne olduğu temel bir soru olarak kalmaktaydı.

Modern dönemin teknik- mekanik karakterli uygarlığın merkezinde yer alan ‘makine’, o güne kadar biriken bütün insanlık birikimini meşruiyet krizine uğratarak, o günden sonra her şeyin farklı biçimde seyredeceğinin alametifarikası olarak belirlemekteydi. *Makinenin* insana ve insan gücüne kattığı moment, modern dönemde makinenin merkezi rolünü her alanda pekiştirmiştir. Fakat aynı zamanda makinenin gelişimi ve merkezi rolü karşısında insanın durumunun ne olduğu, daha da ötede *insana* ne olduğu sorusu da paralel biçimde sorgulanmaya başlanmıştır.

“Bu makinelere korkuyla karışık bir muğlaklıkla yaklaşıyoruz; bir yandan bu makineler bize büyük bir tatmin duygusu veriyorlar, öte yandansa insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir tehlike ile karşı karşıya bırakıyorlar bizi. Bu makinelere sahip oldukları bu acayip ve ürktücü gücü veren şey, bu makinelerin yalnızca sınırsız bir tahrip gücüne ve kapasitesine sahip olmaları değil; kendi kararlarını kendilerinin verebilmelerini sağlayacak bir kapasiteye sahip olmalarıdır. Şu an, makinelerin mantığının tuzağına düşmüş durumdayız; makineler kendi belirledikleri kuralları izliyorlar, biz de kendimizi bunlara boyun eğmek zorunda hissediyor görünüyoruz.” (Frankl, 2003, s. 216)

Söz konusu tasvir edilen makineler, daha çok Endüstri Devrimi sonrası dönemin karakterine haiz teknolojilerdir. Bu ilk dönem teknolojilerine ilişkin Frankl’ın yaptığı bu tespit, günümüzde yapay zekâ teknolojisi düşünüldüğünde, o dönem için çok ileri bir yorum olarak okunabilir. Fakat nihayetinde teknolojik gelişmeler birbirini tamamlayarak ve geliştirerek ilerleyen süreçler olması bakımından insan ve teknolojiye ilişkin Frankl’ın tespiti daha çok bugünlere işaret etmektedir.

George Frankl’ın tespiti sadece bununla sınırlı değildir. Aynı zamanda bu çalışmanın da iddiası olan günümüzde insanın kendi rasyonel aklının emeği/ürünü olan teknoloji karşısında varoluşsal anlamda gerilediğine ilişkin tespiti son derece önem arz etmektedir; “Tanrıların temsilcisi akıl, zeka, öngörü ve muhayyile gücü bahsedilen, yaratılmışların kralı, yeryüzünün dostu ve koruyucusu olan insanoğlunun tahtı sallanmaktadır; insanoğlu gücünü yitirme ve aklını (*mind*) kendi yaptığı makinelere kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış durumdadır” (2003, s. 216). Zira akıl, irade ve bilinç sahibi olan insanın evrenin merkezinde yer alarak bir düzen kurması ve söz konusu bu düzen için gereken her türlü teknik-mekanik gelişimin sağlanması Aydınlanma düşüncesinin de önceliği içerisinde yer almaktaydı. Fakat zaman içerisinde temelde felsefesi insan için olan ve insanın merkezinde olduğu teknik-mekanik gelişme, insana rağmen ve insana karşı bir pozisyon almaya başladı. Tekniğin/teknolojinin zaman içerisindeki bu değişimi, yani insan için olma vasfından insana karşı olma vasfının temelde insanın kendini varlık alemi içerisinde konumlandırma biçiminden kaynaklandığı ifade edilmelidir. Başka bir ifade ile modern insanın teknik ve teknoloji ile kurduğu diyalektik ilişki, zaman içinde evrilerek kendisini de içine alan bir karşıtlığa dönüşmüştür. Bu anlamda evreni kontrol etme, gücü elinde bulundurma, her şeye gücü yetecek ve her şeyin üstesinden gelecek bir insan olma düşüncesi, zaman içerisinde insanın düşünme ve hareket kabiliyetlerini zayıflatarak insanı tekniğe/ teknolojiye bağımlı hale getirmiştir.

İnsanın teknik/ teknolojiye bağımlı hale gelmesi, yalın bir ifade ile herhangi bir aracın kullanım kolaylığına alışması değildir. Esasen insanın zihinsel ve entelektüel çabalarını, dini ve ahlaki arayışlarını, ruhi ve psikolojik anlam çabalarını derinden sarsan bir etkiye girmesi anlamı taşımaktadır. Bu bakımdan insanı her şeyiyle kuşatan bu geniş ekosistemin merkezinde tekniğin/ teknolojinin yer alması, insanın bir süre sonra zorunlu olarak onunla bir bağımlılık

ilişkisi kurması ve onu yücelterek uygarlığın en somut göstergesi olarak görmesini de beraberinde getirecektir. Bu durumu 20. yüzyılın en önemli filozoflarından biri olan Lewis Mumford (2017, s. 62) “mekanik icatların, bilimden bile daha baskın bir şekilde, gittikçe daha fazla güç kaybeden ve küçülen bir inanca ve sendeleyeni bir yaşam dürtüsüne karşı verilen cevaplar olduğunu” ifade etmektedir. Devamında Mumford:

“Makinelerin canlı, dinamik doğaları nedeniyle adeta kerameti kendinden menkul bir din işlevi görmektedir. Çünkü artık insanlığı için yaşamak çalışmak anlamına gelmiştir’. Gerçekten de makineler bundan başka ne tür bir hayat bilmektedir? İnanç en sonunda yeni bir nesne bulmuş, dağların hareketine değil de motor ve makinelerin hareketine yönelmiştir. Güç, gücün harekete uygulanması ve hareketin üretime uygulanması ve üretimin de para kazanmaya uygulanması ve dolayısıyla gücün daha da artması... Bu mekaniksel akıl alışkanlıkları ve mekaniksel bir eylem biçiminin insanlığın önüne koyduğu en değerli nesne olmuştur. Herkesin de hatırlayabildiği gibi bu yeni teknik yüzlerce faydalı aleti beraberinde getirmiştir; ancak 17. yüzyıldan itibaren makine aslında yedek bir din rolünü oynamıştır ve canlılığı olan bir dinin işe yarar aygıtlar gibi basit şeylerin kendisini haklı çıkarmasına ihtiyacı yoktur” şeklinde makine-insan ilişkisini özetlemektedir.

Merkezinde insanın ve insan belirleniminin bulunduğu bir evren anlayışına karşılık; makinenin-teknikğin adeta kutsanarak, gücüne/potansiyeline ilişkin Tanrısallık atfedilen yeni bir din ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu yeni din; insanın zihinsel ve entelektüel çabalarını, kadim dini ve ahlaki arayışlarını, ruhi ve psikolojik anlam çabalarını büyük ölçüde ortadan kaldırarak insanı makineye bağımlı hale getiren bir karaktere sahip olmuştur. Bu bakımdan insanın makine- teknik karşısında yaşadığı söz konusu varoluşsal kriz, hayatın merkezinde kurucu rolünün geri çekilme sürecinin de başladığına işaret etmektedir. Varoluşsal anlam krizi yaşayan insanın makine-teknikğe sürekli anlam atfetmesi, onu kutsaması ve yüceltmesi süreci diyalektik bir biçimde devam etmektedir.

20. Yüzyılda Teknolojinin Gelişimi ve İnsanın Durumu

Aydınlanma sonrası başlayan süreçte insanın makine-teknik karşısında yaşadığı söz konusu varoluşsal krizin ikinci ana durağı 20. yüzyılda özellikle kitle iletişim araçlarının/ teknolojilerinin yoğun biçimde insan ve toplum hayatına girmesiyle yaşanır. Bu yüzyılda kavram ve kurumları ile artık somutlanan modernitenin temel harcı olan enformasyonun taşıyıcı gücü hiç kuşkusuz kitle iletişim araçlarıydı. Bireyden devlete, siyasal partilerden siyasal sistemlere, pazardan piyasaya, diğer bütün bireysel ve toplumsal ilişkilerde enformasyonun temel taşıyıcısı iletişim teknolojileri idi.

Kitle iletişim teknolojileri bu dönemde sadece enformasyonun temel taşıyıcısı değil, aynı zamanda Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın seyrinde, siyasal partilerin propaganda faaliyetlerinde, ulus devletlerin meşruiyet aracı olmadıkça, tüketicinin ve kapitalizmin lokomotif olmada vb. daha birçok alanda başat bir rol oynamıştır. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan büyük sanayi

kentlerinde, birbirine yabancı milyonlarca insanın kesişen hayatlarında ihtiyaç duydukları enformasyona ortak bir payda olması bakımından kitle iletişim teknolojileri önemli işlev görmüştür. Bu bakımdan iletişim teknolojileri herkes için modern toplumsal sistemin vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir. Fakat bununla birlikte toplum mühendisliğinin; üretim, tüketim ve kapitalizm ilişkilerinin; propaganda, reklam ve halkla ilişkiler dünyasının da en önemli aracı işlevini görmüştür. Belirtilen bütün bu süreçlerde esasen olan şey; bireylerden müteşekkil bir *kütle*nin (Gasset, 2010) tasarlanması ve tasarlanan bu kütle- nin her daim *rızasının* (Herman & Chomsky, 2012) oluşturulmasıdır.

Aydınlanma sonrası insanın yaşadığı varoluşsal kriz, 20. yüzyılda kitle iletişim teknolojileri ile derinleşerek devam eder. Zira büyük ölçüde insanın yerinden sökülüp takılabilen bir *şey* olarak düşünülüp tasarlanması, sahip olunan her otantik şeyin bir endüstri ürününe dönüşmesi ve temelde insanın üretim-tüketim ekseninde anlamlandırılması gibi bu yüzyılın temel karakterinin taşıyıcısı kitle iletişim teknolojileri olmuştur. Bu dönemde genel anlayış; “insan dışında var olan her şeyden yararlanmaya yönelik her çaba endüstriyel olan, kayda değer olan çabadır” (Veblen, 2005, s. 24) şeklinde özetlenebilir. İnsanın merkezinde olduğu bir çaba ise ancak üretim, tüketim ve çalışma bağlamında anlamlı olabilir. Zira geleneksel sonrası modern toplumda “üyelerini tercih yeteneklerine ve girişkenliklerine göre değerlendiren ve buna göre ödüllendiren bir toplumda; *çalışma*, bir insanın kimliğini ömür boyu oluşturma ve korumasının merkezindeydi” (Bauman, 1999, s. 31).

Modern insanın var olmakla eş değer tutulduğu çalışmak, üretmek ve tüketmek döngüsü felsefi olarak insanı anlam krizine sürüklemektedir. Yaşanılan anlamsızlık buhranının çıkış yolu ise daha çok çalışma, üretme ve tüketme döngüsünün iletişim teknolojileri aracılığıyla sürekli ve yeniden üretilmesi şeklindedir. İletişim teknolojileri ile örülen bir ekosistemde her şeyin *gösteri* nesnesi kılındığı ve gösterinin de temelde insanı ve ona ait olanı metalaştırma anlamına geldiğini Guy Debord (2010, s. 52) şu ifadelerle özetlemektedir; “Gösteri, metanın toplumsal yaşamı tümüyle işgal etmeyi başardığı andır. Görülebilir olan sadece metayla kurulan ilişki olmakla kalmaz, ondan başka bir şey de görülemez; görülen dünya, metanın dünyasıdır”.

İnsanın eşyayla kurduğu ilişkisinde özne-nesne ilişkisini kaybettiği bu ikinci evrede, iletişim teknolojileri ile her şeyin görünür kılınarak ve bu nedenle her şeyin esas özünden koparılarak metalaşması süreci can yakıcı biçimde yaşanmış olur. İnsanın iletişim teknolojileri marifetiyle psikolojik, ideolojik, sosyolojik, estetik bütün boyutlarıyla kuşatıldığı bu ekosistemde her şeyi görünür kılarak metalaştırır. Metalaşmanın temel nirengi noktası ise; insanın bizzat kendisine ve varoluşsal durumuna dair anlamın buharlaşması sürecini de beraberinde yaşamasıdır. Kendisine sunulmuş verili dünyanın, tasarlanmış bir düşünme ve hayat pratiklerinin sınırları içerisinde kısıtlı bir dünyada özgürlüğün tadını çıkarmasıdır. Yaşanılan söz konusu bu varoluşsal krizi Timoty Bewes (2017, s. 24), kapitalizm eleştirisinde bir soyutlama ifadesi olarak ‘şeyleşme’ terimini kullanarak izah etmeye çalışır. “*Şeyleşme*, *şey*-liğin nesnel gerçekliğin ölçütü

haline geldiği, başka bir deyişle verili dünyanın bu dünyanın hakikati olarak kabul edildiği sürecin kendisidir”. İnsan için artık bu dünyanın hakikatinin bir şeye dönüşmüş olması, insanın akıl, irade ve bilinç sahibi bir varlık olarak varoluşsal bir geri çekilme yaşadığı anlamına gelmektedir.

İletişim teknolojileri marifetiyle insanın tam da varoluşsal bir geri çekilme yaşadığı böyle bir evrede Max Horkheimer (2010, s. 146) “toplumsal iktidarı ele geçirmenin yolunun, nesnelere üzerinde iktidar kurmaktan geçtiğini ve söz konusu bu ilişkinin o dönemde her zamankinden daha çok belirgin olduğunu” belirtmektedir. Devamında ise insanın nesne/eşya ile kurduğu ilişkisine odaklanarak şu önemli tespiti dile getirmektedir; “insanın eşya üzerinde iktidar kurma isteği ne kadar yoğun olursa, eşyanın onun üzerindeki tahakkümü de o kadar ağır olur ve insan da gerçek bireysel özelliklerinden o kadar uzaklaşır, zihni giderek bir biçimsel akıl otomatına dönüşür”.

Özetle 20. yüzyılda kitle iletişim araçları ve onların oluşturduğu ekosistemde psikolojik, ideolojik, sosyolojik, estetik vb. büyük ölçüde tasarımılanmış, verili bir dünyada yaşamış insanın gerek zihnen gerekse hayat pratikleri ile bugüne (üçüncü aşama olarak belirtilen dönem) hazırlandığı ifade edilebilir. Bu bakımdan insanın varoluşsal geri çekilişi ve anlam krizini aşma çabası olarak teknoloji ile kurduğu ilişkisinin sürgit devam etmesi her daim önem arz etmiştir. Zira akıl, irade ve bilinç sahibi bir varlık olarak insanın, varoluşsal hakikatine uygun bir performans gösterememesi, teknolojiye her an, her gün yeniden anlam atfetmesini beraberinde getirmiştir.

21. Yüzyılda Teknolojinin Gelişimi:

COVID-19 ve İnsanın Durumu

Son dönemde teknik/teknoloji karşısında insanın varoluşsal olarak geri çekilişinin felsefesi olarak daha çok *posthuman*, *transhuman* vb. kavramsallaştırmalar, özünde insanı; birey, toplum, devlet, adalet, özgürlük vb. insanlığın kadim birikimine ilişkin her şeyi tartışmaya açmakta ve hatta ortadan kaldırmaya teşne durmaktadır. Hatta bu durum son dönem Yuval Noah Harari'nin çokça tartışılan eserlerinden birinde (2017, s. 388) *homo sapiens*'in sonu şeklinde adlandırılmaktadır. Harari iddiasını doğal seçim *homo sapiens*'i diğer tüm organizmalardan daha büyük bir oyun alanıyla donatmış olabilir ama yine de bu alanın sınırları vardır. Buradaki ima, çabaları ve başarıları ne olursa olsun *homo sapiens*'in biyolojik olarak belirlenmiş sınırlarının dışına çıkılamayacağıdır. 21. yüzyılın şafağında, bu artık geçerli değil. *Homo sapiens* bu sınırları aşıyor ve doğal seçim yasalarını kaldırarak bunun yerine kendi akıllı tasarımı koyuyor şeklinde tamamlamaktadır.

Tam burada belirtilmesi gereken şey; söz konusu bu kavramlar etrafında yürütülen tartışmaların *bilimsel ilerleme* veya *teknolojik gelişme* boyutunun çok ötesinde olduğudur. Konunun bilimsel ilerleme veya teknolojik gelişme gibi bugüne kadar daha çok pozitif anlam yüklemesi ile gelen ve hatta kutsal kabul edilen olguların ötesinde ‘makine-insan’ ilişkileri temelinde varoluşsal ve ahlaki bo-

ytularıyla görülmesi gerektiğidir. Dolayısıyla *posthuman* (insan sonrası), *transhuman* (insan ötesi) her iki düşünce teorik olarak birbirinden farklı olsa da kendilerini teknolojinin varlığı ve merkeziliği üzerinden tanımlamaktadırlar. Zira “20. yüzyılın sonlarına ait makineler, doğal ile yapay, zihin ile beden, kendi kendini geliştiren ile tasarlanmış arasındaki farkı, organizmalar ile makineler arasındaki pek çok başka ayrımla beraber baştan aşağı muğlak hale getirdi. Makinelerimiz rahatsız edici şekilde hayat doluyken, biz korkutucu ölçüde atılız” (Haraway, 2010, s. 50). Fakat burada asıl mesele hem Harari’nin hem de Haraway’ın satırlarında da somutlanan insanın tarihsel rolünün, yani akıl, irade ve bilinç sahibi bir varlık olarak ortadan kaldırıldığı görülmesi gerektiğidir. Buradan hareketle denilebilir ki; insanı ve onun varoluşsal zeminini teknoloji karşısında tartışmaya açan, aynı şekilde insanı varlık alemi içerisinde herhangi bir şeye indirgeyen ve hakikati her şekilde atomize eden bu anlayışın karşısında *insan* ve insanın durumunun nasıl konumlanacağıdır.

İnsanın, hakikatin, otantik olanın, kültürün ve hemen her şeyin teknoloji karşısında atomize olduğu ve bütün her şeye ilişkin anlamın teknolojiye hamledildiği bu üçüncü evrede, insanlığı bir kez daha ârafta bırakacak bir gelişme yaşanmaktadır. COVID-19 (koronavirüs) tehdidiyle bütün insanlık zorunlu olarak her şeyden izole, fakat teknoloji ile baş başa yaşamak zorunda olduğu bir döneme uyanmıştır. Adeta bilinen ve tecrübe edilen dünyanın sonu olarak değerlendirilebilecek bir gelişme olarak COVID-19 dönemi ve sonrasında insanın teknoloji karşısında varoluşsal durumu bir kez daha tartışılmaya başlanmıştır. Bu anlamda önceki iki başlıkta özetlenmeye çalışılan insanlığın Aydınlanma sonrası yaşadığı her iki evreye rağmen bugüne bir ölçüde taşınmaya muvaffak olduğu insanlık birikiminin, söz konusu bu yeni dönemde neye/nereye evirileceği tartışma konusudur.

COVID-19 dönemi ve sonrasında insanın teknoloji karşısında varoluşsal durumuna ilişkin tartışmanın bundan sonra iki temel izleği olacağı düşünülmektedir. Bunlardan biri; Aydınlanma sonrası yukarıda özetlenen temel iki başlığın yanı sıra, burada özetlenecek olan *posthuman*, *transhuman* tartışmaları ile zirveye çıkan insanın varoluşsal geri çekilişinin serüvenidir. Diğeri ise; insanın, eşyanın ve dolayısıyla evrenin bütün yaşananlara rağmen hala Tanrısal bir tasarımın eseri olduğunu kabul eden ve insanı varoluşsal pozisyonuna uygun konumlandıran bir yaklaşımın ortaya koyacağı perspektif olacaktır.

Post-humanizm (insan sonrası) ve Trans-humanizm (İnsan Ötesi) Kavramları
Aydınlanma döneminde insana ve evrene ait her ne varsa tanrısal tasarım olarak kabul edilerek yok sayılması, onun yerine aklın merkeze alınarak her şeyin yeniden tasarlanması hümanizmin de temel postulatları olarak belirtilebilir. Esasen olan şey Tanrıyı ve onun tasarımı olanı öldürerek, insanı merkeze oturtmak ve her şeyi insan tasarımına bırakmaktır.

“Aydınlanma, Evren’i ve içindekileri teolojik ilkelere yaslanmadan ve atıflar yapmadan açıklama süreci, önce maddenin ve sonra insanın anlamdan ayıklanması gibi iddialarla ulaşılan hümanizm, kendince insanı özgür iradeye sa-

hip özerk, tam belirlenmiş bir birey olarak tanımladı. Evrim teorisiyle de insanı Evren'in bir fonksiyonu olarak gördü ve hiçbir ayrıcalıklı konuma sahip olmadığını vurguladı. Tüm bir gerçekliği 'ilişkisel' bir okumaya tâbi tutan hümanizm, insanı da bu ilişkisel ağı bir düşüme gibi algıladı” (Fazhoğlu, 2020).

Günümüzde *posthumanizm* tartışmaları ile insanın *özel* merkezi rolü ve egemenliği bir kez daha ve çok daha güçlü biçimde tartışılmaya açılarak, esasen makinenin ve teknolojinin egemenliği için felsefi bir zemin oluşturulmaya başlanmıştır.

“Hümanizm, Tanrı'yı reddederek yola çıktı; Trans-hümanizm ise insanı reddederek yola devam etmek istiyor. Çünkü bu düşünce açısından, 'Tanrı' gibi, 'insan' da biz insanlar varlığına inandığımız sürece vardır. Trans-hümanizm; insanı, modernizmin/hümanizmin bir yanılması olan özsel bir doğaya göre tanımlayıp, DNA'nın saf bir işlevi olarak görmek istemiyor. Çünkü maddi doğa, bilinç ile kültürel/manevi bir doğaya dönüşmüştür. Ancak bilinç sınırlandırılmaz; dinamik, gelişmeye açıktır; insan üzerinden kendini aşmaya çalışmaktadır. Bu nedenle kültürel/manevi üretim olan teknoloji ile evrimini devam ettirmek istemektedir. Evrime sınır koyacak, bir meta-kişi ya da meta-ölçüt yoktur. Homo-sapiens, homo-sibernetik üzerinden homo-deus'a evrilecektir; evirilmelidir” (Fazhoğlu, 2020).

Hümanist düşüncenin insan ve insan aklına atfettiği önem, *post-humanizm* düşünce tarafından varoluşsal ölçüde sarsılarak, insanın makine ve teknoloji karşısında konumunu yeniden tanımlamaktadır. Bu anlamda:

“Post-humanist düşünürler dijital teknolojiler sayesinde enformasyonun bedenini kaybettiğini, gayri-maddi bir yapıya dönüştüğünü, yaşamı olduğu gibi taklit etmeye çalışan yapay bir yaşam ortaya çıktığını düşünüyorlar. Gerçek canlılıkla, yapay canlılığı ayırt ettiklerini söylüyorlar. Zihni, evrensel bir sembol işlemcisi olarak kavramsallaştırıyorlar. Zihnin ve bilgisayarın tamamen aynı olmasalar da bazı ortak işleyiş mekanizmalarını paylaştıkları kanaatindedir. Doğa-kültür, insan-hayvan, insan-makine, hayat-oyun, kadın-erkek ayrımları sahte onlara göre, bunların hepsini aşmak istiyorlar” (Göka, 2017, s. 46).

Post-humanizm literatüründe kavrama ilişkin çok farklı tanımlamalar ve formlar yer almakla birlikte çerçevesi Aydınlanma sonrası oluşan birikimi temsil eden; hümanizm, pozitivizm, kolonyalizm, modernizm ve diğer birçok toplum kuramını eleştirerek oluşmuştur (bkz. Ferrando, 2013, Cabrera, 2015, Sharon, 2014). Bu anlamda posthumanist ve transhumanist düşünce; insanı özne olarak merkezi rolde konumlandıran Aydınlanmacı yaklaşımı yapı sökülüne uğratarak, insan sonrası dönemde teknolojinin insandan çok öte bir performans gösterebileceğine işaret etmektedir. Genetiğin, robotların, çiplerin ve diğer yapay zekâ unsurlarının insanın tasarladığı dünyadan çok daha fazlasını tasarlayabileceğini savunmaktadır.

“Posthumanist düşünürlerle göre bedensel varoluş ve bilgisayar simülasyonu, sibernetik mekanizma ve biyolojik organizma, robot teleolojisi ile insan amaçları arasında temel farklılıklar ya da mutlak sınırlar yoktur... İnsan ve hayvan ayrımı artık hiçbir şey ikna edici bir şekilde ortaya koyamamaktadır... 20. yüzyılın sonlarındaki makineler doğal ve yapay, zihin ve beden, kendini geliştiren ve dışsal olarak tasarlanmış ayrımları gibi organizmalar ve makinelere uygulanagelen diğer pek çok ayrımı artık tamamen bulanık hale getirmişlerdir. Makinelerimiz rahatsız edici derecede canlı, bizler ise korkutucu derecede cansız” (Kara, 2014, s. 68).

Trans-humanizm ise kısaca bilim ve teknoloji yoluyla mevcut insanın biyolojik varlığının ve sınırlılığının aşılmasını savunan bir yaklaşımdır. 2011’de Nick Bostrom’un Transhumanist Bildirgesi’nde (*Transhumanist Values*) yer alan iki maddede bu tanımlama açık bir biçimde ortaya konmaktadır:

1. İnsanlık gelecekte bilim ve teknoloji tarafından derinden etkilenecek bir yeredir. Bizler yaşlanmanın, bilişsel kısıtlamaların, istemsiz acı çekmenin ve dünya gezegenine hapisliğimizin aşılması yoluyla insanın potansiyelinin genişletilmesinin imkân dahilinde olduğunu öngörüyoruz.
2. İnsanlığın potansiyelinin hala büyük oranda gerçekleştirilmemiş olduğuna inanıyoruz. İnsanın durumunda olağanüstü ve son derece önemli iyileştirmelere götürecek mümkün senaryolar vardır” (Kara, 2014, s. 57-58).

Post-humanizm ve trans-humanizm tartışmaları oldukça geniş bir felsefi, düşünsel literatür oluşturmaktadır. Çalışmamızın sınırlılıklarını aşacak olması nedeniyle söz konusu bütün tartışmaları ve boyutları değerlendirmek mümkün değildir. Bununla birlikte insanın evrendeki varoluşsal pozisyonunu bir kez daha, hem de daha güçlü biçimde tartışmaya açan, hatta bütün anlamı teknolojiye hamleden post-humanizm ve trans-humanizmin felsefi postulatları güçlü biçimde tartışılmalıdır. Haklılığı ve doğruluğu kendinden menkul bir yaklaşımla insan ve insanlığın bütün birikimini paranteze alma fütursuzluğunun meşruiyeti sorgulanmalıdır. Özellikle son dönemde COVID-19 ile birlikte sosyal hayatın kapatılarak, bütün insanlığın bir biçimde teknolojiye mahkûm olmasını, çiplerin, implantların, yapay zekâ robotlarının ve diğer teknolojilerin insan hayatındaki hakimiyeti için iyi bir zemin ve meşruiyet sağladığı algısının tartışılması kaçınılmaz bir zorunluluk arz etmektedir. (Chadwick & Wasserman, 2020).

Aydınlanma sonrası Tanrı’nın öldürüldüğünü ve onun tasarımı olan her şeyin artık insan aklıyla-eliyle gerçekleştirildiği düşüncesi; günümüzde post-humanizm ve trans-humanizm tartışmalarıyla insanın aşılması, hatta insanın öldürülmesine uzamaktadır. İnsanın makine-teknoloji serüveninin üç temel dönemde anlaşılabilceğine odaklanan söz konusu başlıkların temel vurgusu özetle; insanın kendi tasarımı olan bu dünyada anlamlandırmak, aşmak, inşa etmek gibi bütün çabalarında günün sonunda makineye- tekniğe ve teknolojiye kendini mahkûm etmesi gerçeğidir. Bu durumun en somut örneğini son dönem geliştirilen teknolojiler üzerinden insanın kendisi ve yaşadığı hayata ilişkin varoluşsal krizine işaret eden Erol Göka şu ifadelerle özetlemektedir;

“Son dönemde mühendislik bilimlerinde, enformasyon teknolojilerinde ve biyo teknolojiye ortaya çıkan gelişmeler, bazılarında insanın tür özelliklerinin aşıldığı, eski insanın ve ona bağlı oluşan insanlık söyleminin sonuna geldiğini söyletecek düzeye geldi. Modern zamanlar boyunca hayalini kurduğumuz hiçbir ütopya gerçekleşmedi. Beklendiği gibi cesur olmayan, artık insandan değil ‘insan ötesi’nden (trans-humanism) ‘insan sonrası’nden (post-humanism) bahsedilen ‘hınhar’ bir yeni dünya ortaya çıktı (Göka 2017, s. 27).

Makine-insan ilişkisi bağlamında çalışmaya temel oluşturan ve her biri kısaca özetlenmeye çalışılan üç dönem; gelişen teknik-teknoloji karşısında insan/insana ait anlamın ve hakikatin sayısallaştırılarak, metalaştırılarak, buharlaşması şeklinde özetlenebilir. Aynı şekilde bu dönemde insanın kendi rasyonelitesinin temel çıktıkları olan özgürlük, bireysellik, insan hakları, etik vb. daha birçok kavramın dahi aşılarak, bütün bu anlamların insandan soyutlanarak teknolojiye atfedilmesi biçiminde özetlenebilir.

Sonuç

Teknolojinin gelişimi ile doğru orantılı her dönem değişen mahiyet, bütün insan ve toplum ilişkilerini tekrar tekrar değişime uğratmaktadır. Söz konusu ilişkide en önemli husus ise; Aydınlanma sonrası dönemde evrenin merkezinden kovulan Tanrı'nın ve onun tasarımı olan mahiyetin yerine ikame edilen ve sonra tekrar tekrar ters yüz edilerek, evrende basit bir şeye dönüştürülen insanın durumudur. İlk dönem adeta bir tanrılığın atfedildiği insandan; manipüle edilebilir, yönlendirilebilir bir insana; oradan da acizliği, basitliği ve sıradanlığının gittikçe artan bir sorun olarak görüldüğü ve ölüm fermanının imzalandığı bir insana...

“Kalıcı bunalımlar nedeniyle oluşan modern insandaki çaresizlik duygusu, onu yeni uygarlığın müjdecisi olarak gördüğü makineyi yüceltmeye ve kutsamaya itmektedir. İnsanoğlunun, uygarlığın gereklerini yerine getirmeyi başaramadığı yerlerde makinenin insanın yerini alması kaçınılmazmış gibi algılanmaktadır. Ancak yeni tanrıların, entelektüel düzeyde, küçük bir çocuğun akıl yürütme melekelerine çok benzeyen çocuksu ve düşük düzeyli bir akıl yürütme biçimini temsil ettiğini asla göz ardı etmememiz gerekiyor. Oluşmakta olan bu yeni akıl ve akıl yürütme biçimleri, hem entelektüel (zihinsel) hem de manevi olarak çocuksu bir duyarlılığa ve dünyaya geri dönüştür” (Frankl, s. 217).

Makine-insan ilişkisinin özetlenmeye çalışıldığı bütün metin boyunca vurgulanmak istenen esasen ‘insanın anlam krizini aşmak için teknolojiye anlam atfederek ona karşı gösterdiği çocuksu tavır ve sonrasında yaşadığı varoluşsal geri çekiliş’ şeklinde özetlenebilir.

Makine-insan serüvenine ilişkin bütün bu arka planın COVID-19 sürecinde ve sonrasına ilişkin algıları nasıl şekillendirdiği zaman içerisinde daha net ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte COVID-19 sonrası dönemde insan ve toplum hayatının nasıl olacağı, nasıl şekilleneceği tartışmalarında buraya kadar özetlenen makine-insan serüveni paranteze alınarak değerlendirilmelidir. Ve en

azından COVID-19 dönemi ve sonrasında insanın teknoloji karşısında varoluşsal durumuna ilişkin tartışmanın iki temel izlekte gerçekleşmesi gerektiği vurgulanmalıdır. Söz konusu bu izlekler; makine-insan serüveninde son dönemde post-humanizm, trans-humanizm tartışmaları ile zirveye çıkan insanın varoluşsal geri çekilişinin serüveni ile; insanın, eşyanın ve dolayısıyla evrenin bütün yaşananlara rağmen hala tanrısal bir tasarımın eseri olduğunu kabul eden ve insanı varoluşsal pozisyonuna uygun konumlandıran bir yaklaşımın perspektifi olmalıdır.

Bu yönüyle doğruluğunu, haklılığını ve meşruiyetini büyük ölçüde tekniğin-teknolojinin gelişiminden alan ve bunu kendinden menkul bir formda insanlığa dayatan post-humanizm, trans-humanizm'in insanlığa vadettiği hayat, bütün boyutlarıyla tartışılmalıdır. Zira önce Tanrı'yı öldürdüğünü düşünen, şimdi de insanı öldürmeye azmeden böylesi bir aklın, her şeye rağmen Tanrı'nın ölmediği, tanrısal düzenin hâlâ işlemeye devam ettiği bir evrende insanlığa bir şey teklif edip edemeyeceği tartışılmalıdır. İhsan Fazlıoğlu (2020) bu durumu "başka bir ifadeyle yeni bir hikâye yazmaya başlamalıyız; çünkü mevcut hikâyenin içsel yapısını eleştirmek, o hikâyenin zenginleşmesini ve daha rafine hâle gelmesini sağlar" diyerek özetlemektedir. Aydınlanma sonrası başlayan ve günümüzde post-humanizm, trans-humanizmle zirveye çıkan paradigmanın; insanı makine, teknik ve teknoloji karşısında nasıl varoluşsal bir yokluğa mahkûm ettiği etrafında bir tartışma mutlaka yürütülmeli ve yeni bir hikâye yazmanın arayışında olunmalıdır.

Kaynakça

- Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, Çev. Ümit Öktem, İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Bewes, T. (2017). *Şeyleşme; Geç Kapitalizmde Endişe*, Çev. Deniz Soysal, İstanbul: Metis Yayınları.
- Cabrera, L., Y. (2015). *Rethinking Human Enhancement; Social Enhancement and Emergent Technologies*, Palgrave Macmillan.
- Chadwick, L., & Wasserman, R. (2020). Avrupa'nın geleceği mikroçip implantlarda mı?. *Euronews*. Erişim: <https://tr.euronews.com/2020/05/14/avrupa-nin-gelecegi-mikrocip-implantlarda-mi-isvec-inovasyon-teknoloji-saglik-bilim-kurgu> (ET: 14.05.2020)
- Debord, G. (2010). *Gösteri Toplumu*, Çev. Ayşen Ekmekçi- Okşan Taşkent, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (2020). İnsan'ın Geleceği: Telaşa Gerek Yok, Hepimiz Öleceğiz!. Erişim: <http://blog.ilem.org.tr/wp-content/uploads/2020/05/1%CC%87LEM-COVID-19-Dosyas%C4%B1-1.pdf> (ET: 15.05.2020)
- Ferrando, F. (2013). Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism and New Materialisms: Differences and Relations, *An International Journal in Philosophy, Religion, Politics and Arts*, 8(2), 26-32.
- Frankl, G. (2003). *Batı Uygarlığı*, Çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Açılım Kitap.
- Gasset, J. O. (2010). *Kitlelerin Ayaklanması*, Çev. Neyyire Gül Işık, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Göka, E. (2017). *İnternet ve Psikolojimiz*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Harari, Y., N. (2017). *Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, Çev. Ertuğrul Genç, İstanbul: Kolektif Yayınları.

- Haraway, D. (2010). *Başka Yer: Donna Haraway'den Seçme Yazılar*, Çev. Güçsal Pular, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kara, U.Y. (2014). *Kimlik Oyunu: Video Oyunları, Yeni Medya ve Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Herman, S. & Chomsky, N. (2012). *Rızanın İmalatı: Kitle Medyasının Ekonomi Politikası*, Çev. Ender Abadođlu, İstanbul: Bgst Yayınları.
- Horkheimer, M. (2010). *Akıl Tutulması*, Çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları
- Mumford, L. (2017). *Teknik ve Uygarlık*, Çev: Emre Can Ercan, İstanbul: Açılım Kitap.
- Sharon, T. (2014). *Human Nature in An Age of Biotechnology; The Case for Mediated Posthumanism*, Springer.
- Veblen, T. (2005). *Aylak Sınıfın Teorisi*, Çev. Zeynep Gültekin-Cumhur Atay, İstanbul: Babil Yayınları.